

שמחה פלדמן

הלכות עבודה זרה ביריד - מתקופת המשנה עד העת החדשה המוקדמת

מבוא

בין שלל המהפכות התרבותיות שהכניסה האמפריה הרומית (44 לפנה"ס – 476 לספירה) לתרבות העולמית, היא תופעת הירידים. היריד הינו כיכר שוק גדולה בעל מאפיינים מיוחדים שידונו במאמר זה, מחמת אופיו הפגאני של היריד, נידון היריד בספרות ההלכה הקדומה בעיקר במשניות ובתוספתות, ביחס ההלכתי לביקורים או קניה ביריד משום איסורים הקשורים לעבודה זרה. המאמר יעסוק במאפיינים המיוחדים של היריד הנושקים לאופיו האלילי ולהתייחסות ההלכתית הנגזרת בכך, וינסה לעקוב אחר התפתחויות הלכתיות בנושא, מדורות התנאים והאמוראים, עד למאות הי"ד והט"ו, וינסה להצביע על שורשי התמורות שהתפתחו בין פוסקי ההלכה במשך הדורות.

א. היריד במשנתם ההלכתית של התנאים

1. רקע כללי על משנת עבודה זרה, ודיון באיסור ההליכה ליריד, תוך עיון במהותו של היריד.

במשנה במסכת עבודה זרה¹ נאמר כך:

א. עיר שיש בה עבודה זרה: חוצה לה מותר, היה חוצה לה עבודה זרה, תוכה מותר.

ב. מהו לילך לשם? בזמן שהדרך מיוחדת לאותו מקום אסור, ואם היה יכול להלך בה למקום אחר מותר.

ג. עיר שיש בה ע"ז והיו בה חנויות מעוטרות ושאינן מעוטרות, זה היה מעשה בבית שאן, ואמרו חכמים: המעוטרות אסורות ושאינן מעוטרות מותרות.

הדין הראשון שנאמר במשנה הוא איסור להשתתף במסחר² בעיר שיש בה עבודה זרה, במשנה לא נאמר למה הכוונה, האם פירוש הדבר שכל שיש צלם עבודה זרה בעיר כל העיר נאסרת במסחר?, אך ניתן ללמוד מן המקבילה בתוספתא³

יריד שבתוך הכרך: תוך הכרך אסור חוץ לכרך מותר, ושחוץ לכרך: חוץ לכרך אסור תוך הכרך מותר.

¹ פרק א, משנה ד.

² זוהי משמעות 'אסור' ו'מותר' במשנה, כפי שפירש רש"י שהמדובר ביחס למסחר, והדברים נאמרים כהמשך למשניות הקודמות שעוסקות במשא ומתן מסחרי עם הגוים בימי אידיהם, והמשנה הסתמכה על כך ולכן סתמה 'אסור' ו'מותר'.

³ ע"ז א, ו.

המקבילה בתוספתא מצביעה באופן ברור, ש'עיר שיש בה עבודה זרה' של המשנה פירושו, 'עיר שיש בה יריד'.

דברים אלו נאמרו גם על ידי ריש לקיש בירושלמי⁴:

מפני שיש בה צלם אחד יהא תוכה אסור? ריש לקיש אמר: ביריד שנו.

עולה אם כן, שבחלקה הראשון של המשנה נאסר מסחר במקום היריד אם היריד בתוך העיר תוכה אסור, ואם חוצה לו, חוצה לו אסור, בנושא זה דנה גם הסיפא של משנתנו, ביריד של בית שאן, אלא ששם נאמר חילוק בין חנויות מעוטרות לחנויות שאינם מעוטרות, ויבואר עוד להלן.

קודם שנדון בדין זה של משנתנו, דומה שראוי להתחיל בדין המופיעה במציעתא, והוא האיסור "לילך שם", שכן איסור זה ראשוני וקדום הוא לאיסור לסחור ביריד.

המציעתא של משנתנו אוסרת ללכת ליריד אלא אם כן אפשר לפרש את הליכתו לשם כמעבר בינים למקום אחר, ולא על מנת להשתתף ביריד עצמו, מהו טעם המשנה?

נצטט את דברי רבינו יונה כפי שמופיעים בטור⁵:

ומשום אליל שבעיר אין לאסור לילך שם, אלא מיירי שעושיין יריד ביום האיד ולפי שעכו"ם מתקבצין מכמה מקומות והולכים שם אסור שלא יהא נראה כאחד מהם הולך שם לסחורה ולכבד אליל.

אבל בעיר שעושיין שם יום איד ואין הולכין שם משאר מקומות לא מצינו שיהא אסור לילך לשם משום חשדא.

רבינו יונה מדגיש שאין איסור ללכת לעיר החוגגת חג אלילי, כל האיסור הוא רק אם כחלק מפולחן החג ישנו גם יריד, ו"העכו"ם מתקבצין מכמה מקומות והולכים שם" שאז "נראה כאחד מהם, הולך שם לסחורה ולכבד האליל".

דומה שניתן להוסיף על דבריו של רבינו יונה כך: האטימולוגיה המדויקת של השם 'יריד' נידונה רבות במחקר⁶, וכבר כתבו קרויס וספרא⁷, שברור שהביטוי יריד מבוסס על מונח יווני שמשמעותו לרדת, אלא שהוסיף קרויס, שהמשמעות היוונית העמוקה של המילה הינה, 'ירידה מטעם המסחר והפולחן למקום מסוים', קרויס כותב עוד, שבפנתיאון היווני רומאי היה אל בשם הירקליס (Herakles) שהיה פטרונם של הסוחרים הרוכלים הולכי מדבריות וסוחרים של אותם ימים, הירקליס זה היה גם פטרונם ומגינם של סוחרים שוק הבהמות ברומא⁸, על כך יש להוסיף את דברי

⁴ ירושלמי ע"ז פ"א ה"ד.

⁵ יו"ד קמט.

⁶ ראה, יעקב לוי, מילון, כרך ב' עמ' 24; אליעזר בן יהודה, מילון הלשון העברית, כרך ד עמ' 2157; קרויס שמואל, "מימי שלטון רומא בארץ" מתוך ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה", תמוז תרצ"ו עמ' 14; זאב ספראי, הירידים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, מתוך מאסף ציון תשמד, עמ' 139.

⁷ במאמריהם המובאים בהערה הקודמת.

⁸ קרויס שם.

הירושלמי⁹, שבתקופתו של ר"ש בן יהוצדק תנא בן המאה השניה, הוקדש יריד צור על ידי הקיסר דיאקלוטינוס, למזלו של הירקליס, ומשכך מקבל האיסור במשנה תוספת הבנה, שכן ההליכה ליריד שמחמתה קיבל היריד את שמו, היא חלק בלתי נפרד מהחג האלילי, ולא לחינם היקרליס הינו האל הן של הולכי מדבריות והרוכלים והסוחרים של אותם ימים והן של המסחר ביריד עצמו, ומטעם זה נאסרה ההשתתפות בהליכה ליריד.

הדברים האלו מיישבים עוד קושייה חמורה שמתעוררת מעצם ניסוח המשנה, שכן לאחר שבמציעתא שוללת המשנה באופן מוחלט את ההליכה לעיר שיש בה יריד, כיצד בכלל ניתן לדבר ברישא של המשנה האם מותר לסחור בעיר של היריד בתוכה או בחוצה לה, וכן בסיפא החילוק בין חנויות מעוטרות לשאינם מעוטרות, הלא ההליכה ליריד נאסרה כל עיקר?

אלא שכפי שמציין שם קרויס, שתמיד מצוי במקורותינו 'הולכים ליריד של עכו"ם' ולא נאמר 'יוצאים' או 'נוסעים' וכיוצא בו, משום שביריד העיקר גם בהליכה כעין הליכה בהמון חוגג, וכעין העליה לרגל שלנו¹⁰, ומשכך יש לומר שרק הליכה ברוב עם ליריד היא זו שנאסרה וזהו 'מהו לילך שם'? שבמציעתא לילך בשיירה כדרך שהיו הולכים יורדי המסחר ליריד, אך הליכה ביחיד על דרך ההזדמן והאקראי שאין בה את אותה פעולה פולחנית של 'ירידה והליכה מטעם המסחר', היא לא נאסרה כלל, ובה עוסקים הרישא והסיפא של משנתנו.

2. איסור הסחר ביריד, וטעמים של אמורי הבבלי לאיסור זה - משום לפני אידיהם.

נפן עתה לרישא והסיפא של המשנה. כפי שהבאנו לעיל הרישא של המשנה אוסרת את המסחר ביריד, אלא שהיא מתירה לסחור מחוץ למקום שבו מתרחש היריד, אם היריד בתוך העיר הותר המסחר מחוצה לה, ואם המסחר מחוץ לעיר הותר היריד בתוכה.

בטעם האיסור, נאמרו בבלי שלושה טעמים¹¹: דעת אביי: שטעם האיסור הוא משום דמי עבודה זרה, כלומר שהחפץ שמוכר לגוים משמש אותם לפולחנם האלילי ומשכך דמי החפץ נאסרים בהנאה. דעת רבא: שטעם האיסור משום יום אידם, כלומר שאסרו חכמים לשאת ולתת עם הגוים ביום חגם, וזהו גם טעם האיסור שאסרה המשנה לסחור ביריד שיש בו עבודה זרה, ודעת רבה בר עולא, שטעם האיסור משום לפני אידיהם של גוים, שאסרו חכמים לשאת ולתת עם הגוים שלושה ימים קודם חגם, וזהו גם טעם האיסור שאסרו לסחור ביריד.

⁹ ע"ז פ"א ה"ד.

¹⁰ יש לציין שלא רק בעליה לרגל, אלא בכל עליה לקיום מצוה בבית המקדש, נעשה הדבר ברוב עם ובצורה ססגונית למדי, ראה לדוגמא משנה ביכורים ג, ב-ד:

כיצד מעלין את הבכורים כל העיירות שבמעמד מתכנסות לעיר של מעמד, ולנין ברחובה של עיר, ולא היו נכנסין לבתים, ולמשכים היה הממונה אומר "קומו ונעלה ציון אל בית ה' אלהינו".

הקרובים מביאים התאנים והענבים, והרחוקים מביאים גרוגרות וצמוקים, והשור הולך לפניהם וקרניו מצופות זהב ועטרת של זית בראשו החליל מכה לפניהם עד שמגיעים קרוב לירושלם, הגיעו קרוב לירושלם שלחו לפניהם ועטרו את בכוריהם, הפחות הסגנים והגזברים יוצאים לקראתם לפי כבוד הנכנסים היו יוצאים, וכל בעלי אומניות שבירושלם עומדים לפניהם ושואלין בשלומם אחינו אנשי המקום פלוני באתם לשלום.

¹¹ ע"ז יב, א. והנה מהטעמים המובאים להלן בגמ' עולה שיריד זה של המשנה יום חגם של הגוים הוא, וכך מפרש רש"י במשנה שם ד"ה עיר שיש בה, אך הרא"ש ע"ז א, יא כתב, שמדובר ביריד שאינו נעשה ביום איד, ואת דברי רבה בר עולא ורבה פירש שאינם נסובים על המשנה יעוין שם בדבריו.

הטעם שאסרו חכמים לסחור עם הגוים בימי אידיהם וכן שלושה ימים לפני אידיהם, נאמר על ידי רבא בתלמוד לעיל¹², שהוא משום "דאזיל ומודה", כלומר שלאחר שתסתיים העיסקה לשביעות רצונו של הגוי, ילך הגוי ויודה לאלילו על הצלחתו, ועל פי ההלכה אסור הדבר מן הכתוב "ושם אלהים אחרים לא ישמע על פיך", שאסור להזכיר שם אלילו ולשבחו¹³.

טעמיהם של רבא ורבה בר עולא, מניחים שהיריד התרחש תמיד ביום איד ועל כך מבוסס איסור משנתינו, ברם, כבר במשנה נחלקו בכך הראשונים, שכן רש"י מפרש שאכן המשנה מדברת ביום איד, אך התוספות¹⁴ והרא"ש¹⁵ נחלקו על כך, וכתבו שמשנתנו לא עוסקת ביום איד, וכתבו שכן משמע מן הירושלמי שלא הביא טעם זה¹⁶, ולגבי דברי אמוראי הבבלי שהובאו לעיל שנראה מדבריהם שמשנתנו אסרה את הסחר ביריד משום יום איד, נדחק הרא"ש מאד להוציאם מפשטותם שאינם נסובים על המשנה.

אך דומה שניתן להוכיח ממעשים היסטוריים שתועדו בירושלמי שאכן יש קשר הדוק בין היריד לבין יום האיד.

שכך אמרו בירושלמי שם¹⁷

רבי ביבי שלחיה רבי זעירא, דיזבון ליה עזיל קטן מן סטרנלייה דביישן.

כלומר, רבי ביבי נשלח על ידי רבי זעירא שיקנה לו עזיל (מטוה) מהמסחר שהיה בחג הסטרנלייה בבית שאן (ביישן), והנה חג הסטרנלייה מוזכר במשנה¹⁸ כאחד מששת החגים הציבוריים שהם ימי אידיהם של הגוים שנאסר במשא ומתן, וקרוב לודאי שהמסחר שנעשה שם בתקופת רבי זעירא ורב ביבי (המאה הג') היה מסחר של יריד, מסקנא זו מסתברת מאד, מכך שהיריד היחיד שהוזכר בשמו במשנתנו (שתקופתה הוא לערך המאה הב') הוא היריד של בית שאן, (זה היה מעשה בבית שאן ואמרו חכמים המעוטרות אסורות ושאינן מעוטרות מותרות), מסקנא זו מתחזקת ביותר מתוך מה שהוכיח פרידהיים¹⁹, שסטאורנוס היה האל הממונה המרכזי של הירידים הרומיים.

כמו כן הדברים עולים ממספר מקומות בירושלמי, בו השווה הירושלמי בין האיסור לסחור בימי האיד לאיסור ללכת ולסחור ביריד, ונראה מזה שאמוראי ארץ ישראל זיהו את שני הדברים כאיסור אחד²⁰.

¹² ו, ב.

¹³ רש"י ע"ז ו, ב ד"ה משום הרווחה.

¹⁴ יב, ב ד"ה עיר שיש בה עבודה זרה.

¹⁵ להלן סימן יא.

¹⁶ לגבי טעמו של הירושלמי, ראה עוד להלן.

¹⁷ פרק א, הלכה ב.

¹⁸ עבודה זרה א, ג.

¹⁹ פרידהיים, עיון ריאלי היסטורי במשנת עבודה זרה, הערה 84.

²⁰ ראה לדוגמא ירושלמי ע"ז א, ד: א"ר אבהו אסור לעשות חבילה ביריד. ותני כן, לא ישאל בשלומו במקום שהוא מתחשב מצאו לפי דרכו שואל בשלומו בכבוד ראש. הרי שהירושלמי דימה בין האיסור לעשות חבילה ביריד, לבין האיסור לשאול בשלום הגוי במקום שהוא מתחשב, שהוא איסור שנאמר בתוספתא ע"ז א, ב כלפי יום אידו של הגוי.

יש לציין שהחיבור בין היריד לבין הפולחן החגים האליליים עולה גם בדבריו של פאוסאניאס שפעל במאה ה־ב', כלומר בתקופת התנאים, הוא מתאר נוהג פולחני שנערך בפרובינקיית ארקדיה שביוון לכבוד חג האיסיס המצרית, ונצטט את דבריו²¹:

בארץ הטיטרונים מתקיים חג האיסיס פעמים בשנה באביב ובסתיו. שלושה ימים קודם לחגיגות האלה המורשים נכנסים ומטהרים את ההיכל בדרך חשאית מסוימת, ואם מצאו שרידי קרבנות, שהושלכו פנימה בחג הקודם, נוטלים וקוברים אותם תמיד, באותו מקום, הערכנו, שהמרחק מההיכל למקום הזה היה שני סטדיה, וכך, ביום הזה (יום השלישי לפני החג) הם מבצעים פעולות אלה סביב המקום המקודש, ולמחרת (ביום השני לפני החג), רוכלים מקימים לעצמם סוכות מקנים או מכל חומר מאולתר אחר²².

ביום השלישי והאחרון (קודם החגיגות) מתקיים יריד ונמכרים בו עבדים, בקר מכל הסוגים, בגדים, כסף וזהב. לאחר אמצע היום מתחילה הקרבת הקרבנות...

עולה אם כן מדבריו שבאותו יום של היריד מתקיים כבר טקס הקרבת הקרבנות לכבוד חג האיסיס, אף שהחגיגות מתחילות רק למחרת, הרי הטקסים הפולחניים של החג מתקיימים מיד לאחר היריד.

יש לציין עוד שכפי שכתב פרידהיים²³, מתוך דברי פאוסאניאס ניתן להבין גם מדוע קבעו חז"ל את האיסור לעשות מסחר עם הגוים שלושה ימים קודם ימי אידיהם, כיון שכפי שעולה מדבריו (וכפי שעולה ממקורות אחרים שציין פרידהיים) טקסי החגים הפאגניים התחילו בתהליכים של שלושה ימים של טיהור והכנה לחג, באותם שלושה ימים עסוק הגוי בחגו ובאלילו, לכן החשש שמא עסקו יביאו אותם להודות לאליליו דווקא בשעה זו הגיוניים וסבירים.

אך דומה שמדבריו גם ניתן לשער את המחלוקת של אמוראי בבל האם איסור משנתינו לסחור ביריד הוא איסור המסחר ביום האיד עצמו או האיסור לסחור קודם האיד שלושה ימים, כיון שכפי הנראה לא בכל המקומות התקיים היריד סמוך ונראה לאיד עצמו אלא יתכן שפעמים שעשאוהו גם בשלושת ימי ההכנה לחגיגות החג, במקרה של פסומיאוס נעשה היריד יום קודם שהתחילו החגיגות הרשמיות אך באותו יום – שעות ספורות קודם – להליך הקרבת קרבנות האליל, משכך לא רחוק לשער שהיו בכך מנהגים שונים, והיו שנהגו לעשות את היריד לא ביום האחרון אלא ביום קודם לכן

כמו כן יש להוכיח מדברי הירושלמי ע"ז א, א שמביא הוראות סותרות כיצד לנהוג בדיעבד על הסוחרים ביריד ועל הסוחרים בימי האיד, ונראה מזה שהבין שהאיסור חד הוא.

²¹ ראה: Pausanias, 10, 32, 15 (translated by W.H.S. Jones LCL, pp. 562-563).

²² יש לציין שנוהג זה "להקים סוכות מקנים או מכל חומר מאולתר אחר", התקיים אף בירידים במאה הטז, ראה לדוגמה בדבריו של מעשי ה' (1513-1586) בספר שמות פרשת תרומה, שם מתקשה המעשי ה' שלפי העולה מפשטות פרשת תרומה שהיו בידי ישראל עצי שטים ומשמעות הדבר שהוציאו עמם ממצרים, אם כן כיצד יכל פרעה להאמין שדעת ישראל ללכת למדבר לשלושת ימים בלבד, שאם כך מדוע הוצרכו להוציא משם עצי שטים, ועל כך כתב, שכיון שאמרו ישראל לפרעה שרוצים הם לחוג חשבו המצרים שרוצים לעשות כמו שהם עושים יריד באידיהם שבונים חנויות ומקומות לעמוד שם, בפרט במדבר מפני השמש, באופן שלמהלך ג' ימים יתכן להוליך קרשים ודברים כבדים שם.

²³ שם.

אך בתוך ימי ההכנה לחג²⁴, ועל כך נחלקו רבא ורבה בר עולא, מה היתה המציאות ביריד עזה האם היריד היה ביום האיד ממש או בתוך שלושת ימי ההכנה כפי שנהגו בחג האיסיס²⁵.

אחר שהתקדמנו עד כאן, נותרה בעצם שאלה אחת מרכזית לשאול, מהו בעצם החידוש שנתחדש ב"יריד"? הרי בעצם זהו הדין של "לפני אידיהם" שמבואר במשנה קודם לכן, ומה נוסף בכך שיש בעיר יריד? שאלה זו יש לשאול באופן חריף יותר על הסיפא של המשנה, וכפי שהקשו רש"י ותוס'²⁶, שכך נאמר שם, ש"עיר שיש בה יריד²⁷ והיו בה חנויות מעוטרות ושאינם מעוטרות זה היה מעשה בבית שאן ואמרו חכמים המעוטרות אסורות ושאינם מעוטרות מותרות", והדברים תמוהים מדוע מותרות החנויות שאינם מעוטרות במסחר, הלא ביום אידם עסקינן?

והנה בנוגע לשאלה מהסיפא, יש לשים לב שלפי איך שדיני המשנה מובאים בתוספתא הדברים מבוארים היטב, שכך נאמר בתוספתא²⁸,

יריד שבתוך הכרך, תוך הכרך אסור, חוץ לכרך מותר, ושחוץ לכרך, חוץ לכרך אסור, תוך הכרך מותר, וחנויות המבוללות לו, מכל מקום הרי אילו אסורות.

מתוך הקשר הדברים נראה, שכוונת התוספתא היא ש"חנויות המבוללות לוי²⁹" מקומם הוא מחוץ לעיר במקום ששם לא מתקיים כלל יריד! וזה משמעות דברי התוספתא "מכל מקום אסורות", כלומר מכל מקום - שאינם בתוך היריד - אסורות, ודווקא משום כך נהגו לעטר אותם, כדי לגלות שלמרות שמחוץ ליריד הם, מכל מקום שייכות הם ליריד והרי הם אסורות באיסורו, ומשכך אין כל קושיה מחנויות שאינם מעוטרות, כי כיון שמחוץ ליריד עסקינן, הרי שאין כאן כל סרך של איסורי היריד, כפי ששינוי במשנה, "עיר שיש בה עבודה זרה חוצה לה מותר".

אך דומה שאף בלא זה, יש ליישב הדברים, שכן אותם חנויות שאינם מעוטרות, משמעותם שאינם משתתפות בחגיגות היריד, ומשכך הרי אינם חוגגות כלל ביום החג של היריד, וזהו משמעות המשנה "והיו בה חנויות מעוטרות ושאינם מעוטרות" כלומר, שהיו בעיר זאת חנויות שאינם מעוטרות ומשמעות הדבר שאין החנויות משתתפות כלל ביריד וביום האיד, ולכן התירו חכמים את אותם חנויות שאינם משתתפות בו³⁰.

²⁴ ומכל מקום מסתבר שלא היה זה יותר משלוש ימים קודם לכן, כדי שלא לפגום בקשר שבין היריד לחג, שהרי היריד היה קשור באופן ברור ליום האיד, והליך ההכנה ליום ההאיד לא היה יותר משלוש ימים קודם לכן.

²⁵ והנפקא מינה במחלוקתם (כפי שביארו הראשונים) היא לגבי ההיתר של "חוצה לה" שנהג באיטליז של עזה שהיה מחוץ ליריד העיר, שאם היריד נאסר משום "לפני אידיהם" הרי שאין ללמוד מכאן היתר ל"יום אידם" עצמו, ואולי במקרה כגון זה יש לאסור ביום האיד עצמו, אף מחוץ לעיר גם במקרה שאין היריד אלא בתוך העיר. רש"י יב, ב ד"ה שאין, תוד"ה עיר.

²⁶ במשנה נאמר "עיר שיש בה עבודה זרה" אך כבר הוכחנו לעיל על פי התוספתא והירושלמי שדיון המשנה כולה הוא בעיר שיש בה יריד, יש לציין שבתוספתא מובא ענין היריד גם בהקשר לחנויות המעוטרות שכן בהמשך ההלכה הפותחת במלים "עיר שיש בה יריד" נאמר "וחנויות המבוללות לו מכל מקום הרי אילו אסורות".

²⁸ עבודה זרה א, ו.

²⁹ שלפי הקשר הדברים נראה ברור שהכוונה לחנויות המעוטרות שבמשנה.

³⁰ תירוץ דומה למה שכתבתי, כתב הר"י מלוניל שם: דיריד ויום השוק הוא שבאין מכל העולם שם, ואותן הבאין שם אין עובדין אותו אליל של בני העיר הזאת, בטילין בני העיר עם בני העולם שהם כמה רובי עליהם, ואפילו תימא שבני העיר נקרא קבועין וכל דקבוע כמחצה על מחצה דמי אפי' הכי שרי דמיירי שקנה מאותן הסוחרים הבאין ממרחק שאין עובדין לאותה יראה הגרועה.

בדרך זו יש ליישב גם את השאלה הראשונה, מה הוסיפה משנת היריד על הדין הרגיל של "לפני אידיהן", משום שמשנת לפני אידיהן עוסקת בחג הפרטי של גוי מסוים, ואסרה לסחור עמו שלושה ימים קודם לכן, אך כאן מדובר ביריד בו החג לכל בני העיר, ומשכך יש לתת גדרים בדבר האם גם חוצה לעיר יש איסור בדבר, וכן איך הדין בחנויות מעוטרות ושאינם מעוטרות, האם נחשב שכולם בכלל החוגגים שהרי כולם בסמיכות מקום והסוחרים קרובים זה אצל זה, ועל כך אמרה המשנה, שאין אסור אלא המקום שבו מתרחש היריד, וכן החנויות שאינם מעוטרות אינם אסורות כלל.

אך דומה שיש במשנת יריד חידוש נוסף חשוב מאין כמוהו, והוא על פי מה שעמדו כבר אורבך³¹ ופרידהיים³², על הדבר המתמיה, שלמרות, שהחגים הציבוריים הפאגניים בתקופה הרומית היו רבים לאין מספר³³, לא אסרה משנת עבודה זרה אלא ששה חגים ציבוריים בלבד³⁴!

מתוך כך הסיקו החוקרים, שלא אסרו חכמים אלא חגים שיש בהם זיקה ברורה לפולחן הקיסר, שזהו המאפיין העיקרי של ששת החגים הציבוריים שמנו חכמים³⁵, וכפי שכתב אורבך: "במאה השנייה ודאי הסכימו הכופרים בעבודה זרה וגם האדוקים בה לדעה, שלקיסרים, בתורת האלים הנראים, מגיע כבוד רב יותר מאשר לאלים האולימפיים, שהידוע עליהם אינו בחזקת ברי, מאחורי פולחן הקיסרים עמד העקרון של פולחן הכוח על מלוא משמעותו"³⁶.

ועתה נפן אל היריד, כבר עמדו חוקרים על כך שמתוך המקורות השונים עולה, שאחד מהמאפיינים של היריד היה בכך שהרשות ליסי יריד היתה בסמכותו הבלעדית של הקיסר, לעתים אף יום הקיסר הקמת ירידים והסדיר באמצעות חוקים את אספקת התוצרת ליריד³⁷.

³¹ הלכות עבודה זרה, והמצאות הארכיאולוגית ההיסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית. פרידהיים עמנואל, החגים הציבוריים במשנת עבודה זרה.

³² ראה אצל פרידהיים שם הערה 5 על המקורות לחגים רבים שונים ומשונים בתקופה הרומית, וכך מסכם את הדברים שם: ככל הידוע כשמונים (!) פולחנים פאגניים התקיימו בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. פולחנים אלה היו מורכבים בחגים ציבוריים מרשימים או בחגיגות צנועות יותר. אם לוקחים בחשבון את כל החגים האלו הרי שכמעט במשך כל השנה (!) היו חגים אלילים.

³⁴ ראה שם ע"ז פרק א, משנה ג: אלו הם לפני אידיהם: א. קלנדא. ב. סטרנורא. ג. קרטסיס. ד. יום גנוסיא של מלכים. ה. יום הלידה ו. יום המיתה. לגבי יום המיתה נחלקו רבי מאיר וחכמים, אם דווקא במיתה שיש בה שריפה עסקינן.

³⁵ לגבי ארבעת האחרונים הרי שזיקתם הקיסרית ברורה (קרטסיס - לפי הירושלמי הוא יום שתפסה בו רומי מלכות והוא השישה עשר באפריל, ה-dies imperii). לפי הבבלי, הוא יום שתפסה בו רומי מלכות בימי קלפטרא מלבתא"י והכוונה ליום כיבושה של מצרים על ידי אוגוסטוס באחד באוגוסט 86. וכן יום גנוסיא של מלכים שהוא יום שמעמידים בו את הקיסר (בבל) או יום לידת הקיסר (ירושלמי). וכן יום הלידה והמיתה של המלכים.

לגבי השנים הראשונים הקלנדא והסטרנורא, שהם שמונת הימים שלפני התקופה (מתחיל ב17 בדצמבר) ואחרי התקופה (ראש השנה הרומי). הרי שזיקתם הקיסרית פחות ברורה, אך ראה בדברי פרידהיים שם (עמ' 52-50) שמביא ראיות רבות הן ממקורות רומיים והן ממקורות חז"ל שחגים אלו היו רשמיים וקיסריים, אך אצל אורבך מידה אחרת יש, וטענתו שבאמת חגים אלו לא נאסרו על ידי חז"ל רק לאותם גוים שהיו רגילים לעבוד עבודה זרה בחגים אלו, והגבלה זו אינה קיימת בשאר החגים הציבוריים שעקב שיכותם הקיסרית החמירו בהם יותר.

³⁶ ואילו פרידהיים, החגים הציבוריים, כותב: "נראה שחכמים אסרו במיוחד את החגים האלו משום שהיהודים השתתפו, או היו עלולים להשתתף בהם, בשל אופים הקיסרי והצבאי שחייבם קרוב לודאי לקת חלק פעיל בחגיגות אלו".

³⁷ ראה אצל ספראי 'הירידיים', במקורות שהביא במאמרו בהערה 6. ועל כך יש להוסיף גם את דברי הירושלמי ע"ז א, ד רבי שמעון בן יוחנן שלח שאל לר"ש בן יוצדק לית את בדיק ליה אהן ירידה דצור מהו. וכי, עאל ואשכח כתיב תמן **אנא דיקלטיאנוס מלכא שכנית אהן ירידה דצור לגדיה דארקליס אחי תמניא יומין**. כלומר שירידו של צור בתקופת ר"ש בן יוחזקד (המאה ה-3) הקדישו הקיסר דיקלטיאנוס למזלו של אחיו ארקליס, וכבר כתב ש"ר (בע"מ דף קס"ב), שהכוונה למינוי של הקיסר דיקלטיאנוס את שר הצבא מכסימיאנוס לשותפו במלוכה וקראהו בשם הירקליס על שם אל הסוחרים והירידיים הירקליס, ובגלל שותפותו במלוכה קראהו 'אחי' והקדשת היריד היתה לכך מזלו של 'אחיו' זה שזהו האל הירקליס. על כל פנים, עולה מן הדברים שהירידיים הוקדשו ונעשו על ידי הקיסר.

על כך יש להוסיף, שבתפיסתם של חז"ל היה השוק והיריד ממאפיניו העיקרים של חוזקה של מלכות רומי, שכך אמרו: נכנסה מלכות רומי לפני הקב"ה³⁸, אמר להם הקב"ה: במאי עסקתם? אומרים לפניו: רבש"ע, הרבה שווקים תקנינו, הרבה מרחצאות עשינו, הרבה כסף וזהב הרבינו, וכולם לא עשינו אלא בשביל ישראל כדי שיתעסקו בתורה.

כלומר המאפיין העיקרי (והחיובי) של מלכות רומי הוא תיקון השווקים! ועולה מזה שהמאפיין של השווקים היה בכך שנתקנו על ידי המלכות, ולא נעשו באופן פרטי על ידי הסוחרים או אפילו על ידי הנחלת הפוליס, כי אם כך אין כאן כל שבח למלכות רומי³⁹.

על פי האמור, מובן היטב כל ענינו של היריד במשנת עבודה זרה, שכן לאחר שנקטה המשנה חגים מסוימים בשמותיהם, ללמדך שרק אלו אסורים משום אופיים הקיסרי, לאחר מכן נאסר היריד עצמו שבו אין צורך וטעם לבדוק מהו האיד והחג שלשמו הוקדש היריד, שכן מאחר שביריד עסקין והיריד הוא בסמכותו הבלעדית של הקיסר, והוא היוזם שלו, משכך גם האיד שיש ביריד אף עם מצד עצמו אינו מששת האידיים הציבוריים שאסרו חכמים, מכל מקום נאסר כיון שעצם היותו כחלק מעסק היריד, זה עצמו נותן בו את הזיקה לפולחן הקיסר, וראוי הוא להאסר.

3. פטור המכס ביריד.

בירושלמי שם נאמר טעם נוסף על איסור המסחר ביריד:

ומה בין תוכה לחוצה לה?

תוכה שנהנה מן המכס אסור חוצה לה מותר שלא נהנה מן המכס. ואם היה חוצה לה נהנה מן המכס אף חוצה לה אסור.

כלומר לדעת הירושלמי טעם האיסור הוא מחמת 'נהנה מעבודה זרה', כי במקום היריד היו נפטרים מוכרי החנויות מן המכס, ומטעם זה מחוץ למקום היריד אין איסור לסחור עם העכו"ם משום ששם לא נהוג פטור המכס, ומשכך אין בכך משום נהנה מעבודה זרה

איסור זה נזכר גם בברייתת הבבלי⁴⁰,

רבי נתן אומר: יום שעבודת כוכבים מנחת בו את המכס, מכריזין ואומרים: כל מי שנוטל עטרה ויניח בראשו ובראש חמורו לכבוד עבודת כוכבים - יניח לו את המכס, ואם לאו אל יניח לו את המכס. יהודי שנמצא שם מה יעשה? יניח - נמצא נהנה! לא יניח - נמצא מהנה!

³⁸ הדרשה עוסקת שם בלעתיד לבוא, שיביא הקדוש ברוך הוא ס"ת ומניחו בחיקו, ואומר: למי שעסק בה יבא ויטול שכרו.

³⁹ ויש לציין שנראה מהגמרא שדברים אלו מאפיינים בעיקר את מלכות רומי, ולא מלכות הגויים בכלל, שכל לאחר מכן נאמר ש"נכנסה מלכות פרס" ושם אמרו לו "הרבה כרכים כבשנו, הרבה מלחמות עשינו, וכולם לא עשינו אלא בשביל ישראל כדי שיתעסקו בתורה", ואילו "שווקים" לא נזכרו כלל, הרי שהדברים מדוקדקים.

⁴⁰ יג, א.

הרי שגם רבי נתן בברייתא, מתאר על פעילות ססגונית ביריד, בה המשתתפים ביריד שמים עטרות בראש חמוריהם, ונפטרים בכך מן המכס, ועל כך תוהה ר' נתן כיצד ינצל אותו יהודי מן האיסור שכרוך בכך שהוא 'נהנה', כלומר שנהנה מעבודה זרה, והכוונה כמובן לפטור המכס⁴¹.

כאן לכאורה הדברים פשוטים יותר, היריד נאסר משום הנאה עקיפה מעבודה זרה שמחמת כבודה נפטר הסוחר מן המכס.

אלא שעם כל זה ראוי לשאול, וכי הנאה עקיפה זו ניתן להגדירה בכלל "ולא ידבק בידך מאומה מן החרם"⁴²? הלא המוכר אינו מקבל דבר מעבודה זרה אלא רק נפטר מהמכס המגיע לה⁴³?

דומה שיש דברים נוספים בגו, אך תחילה נביא את היחס שמצינו בחז"ל לפטורי המכס בירידים.

כך אמרו במכילתא⁴⁴ על הציווי שנאמר לישראל ביציאתם ממצרים לחנות על פי החירות⁴⁵

פִּי הַחִירוֹת אֵין חִירוֹת אֵלָא מְקוֹם חִירוֹתָן שֶׁל מִצְרַיִם מְקוֹם אֵיטְלִין מְקוֹם עֲבוּדָה זְרָה שֶׁלָּהֶם.

כבר עמדו החוקרים על כך, ש'איטליז' אינו אלא שם נרדף ליריד, וכפי שכתב ספראי⁴⁶: "בספרות התלמודית מופיעים שני כינויים 'אטליס' או 'עטליז', האיטליז הוא צורה מקומית למונח היווני שמשמעו להיות משוחרר (ממכס) כינוי זה נדיר בספרות היוונית אך נראה שהיה מקובל במזרח".

אטימולוגיה זו של שם 'איטליז' יכולה לשמש ראיה ברורה מהספרות החיצונית לדברי הירושלמי על קיום נוהג זה של פטור המכס ביריד.

ואכן אטימולוגיה זו מבארת היטב את דברי המכילתא, שדורשת את 'פי החירות' מלשון חירות, ואומרת שזהו 'איטלין שלהם' כלומר איטליז.

והנה עצם הדברים שקיבל היריד את שמו על שם הפטור ממכס 'איטליז' מוכיח שהפטור ממכס הינו מרכיב מהותי באילנות היריד, ואינו משהו צדדי בעלמא.

ונראה שהדברים עולים היטב מתוך ההקשר בו ראו חז"ל לכתוב הדברים, שפטור זה מן המכס ביטה את כוחה של עבודה זרה הנותנת חירות לעובדיה, כלומר אין מדובר כאן במתנה צדדית, שאם כן אין טעם להדגיש אופי כה שולי וצדדי באליל זה, ועל כן דומה שיש כאן הגדה על מהותה וכוחה של העבודה זרה בעצמה, ובכך נתנו הדרשנים את ביטויים לרעיון 'פי החירות' שכן בתפיסה אותה מבטאים חז"ל במכילתא שם, משמש 'פי החירות' כאגוז אלילי קשה לפיצוח בו יכלו לטעות עובדי

⁴¹ כך על פי ר"א"ה וריטב"א בשם התוס', ר"ן בפירוש שני, טור יו"ד סי' קמט, אמנם רש"י שם ד"ה נהנה פירש, שהכוונה להנאה מריח עשבי עבודה זרה, וראה בתוס' שם מדוע לא פירש רש"י שהנאה היא הפטור עצמו מן המכס, לעניינינו דומה שהעובדה שטעם זה מוזכר בפירוש בירושלמי, מוכיח בהסתברות ברורה שזו גם כוונת ר' נתן הבבלי.

⁴² דברים יג, ח. פסוק זה הוא המקור לאיסור הנאה מעבודה זרה, ומובא אף בסוגייתנו בהקשר זה.

⁴³ ובאמת דעת רש"י ותוס' (ראה היטב ע"ז יג, א תוד"ה יניח) שלדעת הבבלי (ראה היטב להלן סעיף 4) אין כל איסור בכך שנהנה מפטור המכס, משום "שהמעוה שלו" כלומר ואינו מקבל דבר ממשי מעבודת כוכבים.

⁴⁴ מסכתא דיהי פ"א.

⁴⁵ שמות יד, ב.

⁴⁶ ספראי הירידים עמ' 139.

עבודה זרה שאלוהי ישראל לא יוכל לו אף שהראה את כוחו יפה מול אלוהי מצרים⁴⁷, ומכך שבחרו חז"ל להדגיש את ענין החירות ממס ככוחה של עבודה זרה, נראה שלפי תפיסתם של חז"ל את עובדי האלילים בתקופתם, היה הפטור ממס כאגוז קשה של אלילות בעלת יכולת לחלק חירות, והפטור ממכס הוא סמל המבטא דבר זה.

דומה שבכך ניתן להבין יותר את חומרת הדבר בה ראה רבי נתן בבלי ואמוראי הירושלמי את פטור המכס ביריד, שכן ההשתתפות בהליך הגורם פטור זה, הוא כעין הודאה בכוחה העצום של עבודה זרה ביכולתה לתת חירות, והרי זה כהשתתפות בפולחן עצמו, לא לחינם נהגו ביריד לתלות את פטור המכס בקיום הטקס הססגוני של נתינת העטרה בראש החמור, שכן ההשתתפות החגיגית בפולחן והפטור מהמכס חד הם⁴⁸.

4. נתינת המכס ביריד

כנגד עמדתו של הירושלמי, שהמשתתפים ביריד נפטרו מנתינת המכס וזהו סיבת איסורו, עולה מהבבלי תמונה הפוכה, והיא: שביריד דווקא נתנו מכס לפולחנים האליליים, וזוהי סיבת איסורו! משום שהמשתתף ביריד מהנה הוא את העבודה זרה בכך שמעלה הוא לה את המכס.

ברור שאין המדובר בשימוש בתקבולי המכס העירוניים לצורך פולחן אלילי כפי שהיה נהוג בערי מקדש מסוימות⁴⁹, שכן אם כך אין ענין זה ליריד דווקא, ואף בכל השנה היתה קיימת בעיה זו, המדובר הוא בגבית מכס לצורך פולחן היריד בדווקא, ומשום כך נאסר המסחר ביריד.

יש לציין שגם בבבלי אין הדברים מוסכמים שיש איסור בדבר, ונחלקו בכך האמוראים, ויתכן שאף התנאים⁵⁰, אך בעצם העובדה שעבודת הכוכבים נהנתה מהמכס אין כל מחלוקת, המחלוקת היא רק אם יש איסור בדבר, וההלכה כפי השיטה האוסרת⁵¹.

החוקרים מפקפקים האם הדברים אכן התקיימו במציאות בירידים הרומיים⁵², שכן דברי הירושלמי המספר על פטור מהמכס בירידים מגובה בעדויות אוטנטיות⁵³, וברור שלא יתכן גבית מכס לעבודה זרה ופטור מהמכס בחדא מחתא שהרי זה דבר והיפוכו, וכמו כן מעצם הביטוי האטימולוגי

⁴⁷ כמו שמפורט הדבר בהמשך הדברים במכילתא שם: לפני בעל צפון, בעל צפון נשתייר מכל הייראות שלהן בשביל לפתות לבן של מצרים ועליו הוא אומר, משגיא לגוים ויאבדם וגו' (איוב יב כח).

⁴⁸ אמנם ראה אצל ספראי הירידים, עמ' 158 וכן אצל קליימן עמ' 480 שתלו את פטור המכס ביריד, בתמריצים כלכליים הקיימים ביריד מעצם טבעו, נראה שאף שיש אמת בדבריהם מבחינת ההגיון הכלכלי, מכל מקום השלטון הפגאני הרומי הכניס בדבר זה גם תפיסות אליליות על כוחה של עבודה זרה, ודרכם של עובדי אלילים להשתמש בדבר שיש לו הסבר ריאלי וליצוק בו תוכן אלילי. וראה בדברי בפסקי ריא"ז פ"א פסק יב שכתב: ונראה בעיני שלא אסרו ליהנות ממכס ע"ז אלא כשמניח עטרה על ראשו, ונראה שנהנה מפני כבוד ע"ז, אבל במקום שמניחין המכס סתם לכל אדם, כמו שעושים היום לירידים שלנו, שעושין חירות לכל אדם, כדי שירבו העם לבא ביריד, מותר ישראל לקנות שם, שהחירות לכל אדם שוה, ואינו נראה כנהנה מע"ז, וכדבריו פסק הבח יו"ד קמט, ודבריו קרובים לדברינו.

⁴⁹ ראה אצל קליימן, תגובה לספראי, עמ' 483.

⁵⁰ ראה היטב ע"ז יב, ב – יג, א במחלוקת רשב"ל ור"ל, והדיון הנוסף שם האם חכמים חולקים על ר' נתן האוסר את מסחר היריד משום נתינת המכס לעבודה זרה.

⁵¹ ראי' עבודה זרה א, יא ראה היטב בסוף דבריו שם.

⁵² ראה אצל ספראי הירידים עמ' 143 שכתב שחוקים מעין אלו היו מקובלים באירופה בראשית ימי הביניים בהם ההכנסות מהיריד הוקדשו למנזר מסוים או לכנסייה, אך לא מצינו כן ביריד הרומי. וראה גם קליימן תגובה לספראי עמ' 483.

⁵³ לדוגמא ברייתא רבי נתן בע"ז יג, א; מכילתא פרשת ויהי פ"א שהובאה לעיל עמ' 6.

ביוני של השם 'איטליז' שמשמעותו חירות ופטור ממכס, עולה לכאורה כדברי הירושלמי. אך מאידך יש לציין שבבבלי ע"ז יג, ב מובאת עדותו האוטנטית של האמורא הארצישאלית רבי אבא בנו של ר' חיה בר אבא, בה הוא מספר על "אתרא דיהבי מכסא" ביריד בו השתתפו חבריו ר' יעקב ור' ירמיה.

ושמא יש לתרץ את הסתירה המציאותית הזו, בשינוי הזמנים מתקופת ר' נתן לתקופת אמוראי ארץ ישראל האמצעיים⁵⁴.

ב. מתקופת חז"ל לתקופת ימי הביניים והעת החדשה

1. תשובת רב נטרונאי

מאז שפסק הישוב היהודי בארץ ישראל, שוב ענין היריד לא היווה את גורם מעשי אצל היהודים, שכן כפי שכתבו החוקרים⁵⁵, בבבל שם התרכז הישוב היהודי לאחר חורבנו של זה בארץ ישראל, לא היה ענין הירידים מצוי כלל, לא בתקופה הססאנית היא תקופת האמוראים⁵⁶, ולא בתקופה המוסלמית היא תקופת הגאונים, ומשכך אף שנוקדו לכך אמוראי בבל להלכות יריד, לא היה זה אלא בבחינת "דרוש וקבל שכר" לפרש המשניות שעסקו בדינים אלו, ולא דיון הלכתי ומעשי, וכן הגאונים בספריהם, לא דנו בכך אלא במה שנוגע לפירוש התלמוד והמשנה⁵⁷.

למרות כל זאת, בתקופת רב נטרונאי גאון, שהוא כיתר הגאונים לא הצטמצמו תחומי הוראתו במקומו אלא היה משיב לארצות נוספות ובכללם ארצות באירופה⁵⁸, נשאלה שאלה זו לפניו⁵⁹

ו יש מקומות שקובעים בהם שווקים לשם עבודה זרה פעם אחת בשנה ובאין וסוחרין מכל מקומות באותן שווקים ועושין סחורה, ולכשנפטרין גובין מהם מכס לשם עבודה זרה, והשוק נקרא על שמה וכך אומרין "שוק של עבודה זרה פלוני", כגון זה מהו שילך ישראל לשם לסחורה, הרי שבמאה התשיעית בה חי ר' נטרונאי כבר התפשט מאד נוהג זה.

⁵⁴ וכפי שעולה מתשובת רב נטרונאי גאון (- ברודי (אופק) יורה דעה סימן רמג, שתובא להלן, שם פונים אליו השואלים: יש מקומות שקובעים בהם שווקים לשם עבודה זרה פעם אחת בשנה ובאין וסוחרין מכל מקומות באותן שווקים ועושין סחורה, ולכשנפטרין גובין מהם מכס לשם עבודה זרה, והשוק נקרא על שמה וכך אומרין "שוק של עבודה זרה פלוני", כגון זה מהו שילך ישראל לשם לסחורה, הרי שבמאה התשיעית בה חי ר' נטרונאי כבר התפשט מאד נוהג זה.

⁵⁵ ראה אצל ספראי הירידים עמ' 141-142 ספראי סבור כי לא הייתה לחכמי בבל ידיעה ריאליט – ממשית על היריד, כיון שהמוסד המוזכר במקורות ארץ ישראל הוא מוסד רומי שהתקיים באימפריה הרומית במקומות רבים אחרים, לא בבבל הססנית, מ' בר, אמוראי בבל – פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן תשמ"ב, עמ' 224 הערה 9 המביא את דעתו של ג'קובס שלא היו בבבל ירידים גדולים כפי שאנו מוצאים ברחבי הקיסרות הרומית, וראה הערה הבאה, ראייה לדבריו מהמקורות התלמודיים. מלבד כל זה יש לציין, שכל הדיונים המעשיים בעניני יריד שמצויים בבבלי כמעשה שהיה ולא כדין הלכתי מופשט, ככולם מעורבים אך ורק אמוראי ארץ ישראל.

⁵⁶ ראה לדוגמא עבודה זרה ב: נכנסה מלכות פרס (היא השלטון הסאסני ששלט בבבל בימי האמוראים) אומרים לפניו: רבש"ע, הרבה גשרים גשרנו, הרבה כרכים כבשנו, הרבה מלחמות עשינו, וכולם לא עשינו אלא בשביל ישראל כדי שיתעסקו בתורה, והנה גשרים כרכים ומלחמות הוזכרו אך סמי מכאן שווקים וירידים, וזה בניגוד למלכות רומי שנכנסו קודם לכן ואמרו לפני הקב"ה: הרבה שווקים תקנינו, הרבה מרחצאות עשינו, הרבה כסף וזהב הרבינו, וכולם לא עשינו אלא בשביל ישראל כדי שיתעסקו בתורה, הרי שבניגוד לרומי המתקנת שווקים, לא נזקקה לכך מלכות הסאסנים הפרסים כלל.

⁵⁷ ראה ספר המקח לרב האי גאון שער ח ד"ה הדין השני, ענין היריד מופיע גם בשאילתות דר' אחאי ובהלכות גדולות

לר' שמעון קיירא, אך בכל המקרים הנושא מופיע כדרך אגב לנושאים אחרים בהם עסק הגאון.

⁵⁸ ראה את מאמרו של טשרנא "לתולדות החינוך בישראל בתקופת גאוני בבלי" בכתב עת התקופה 1923.

⁵⁹ תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי (אופק) יורה דעה סימן רמג.

וכך אומרינן "שוק של עבודה זרה פלוני", כגון זה מהו שילך ישראל לשם לסחורה.

רב נטרונאי ממחר להשיב

כך ראינו: שאסור לו לישראל לילך שם לסחורה, דתנן (ע"ז פ"א מ"ד) עיר שיש בה עבודה זרה והיו בה חנויות מעוטרות ושאינן מעוטרות זה היה מעשה בבית שאן וכו',

אלמא לא מתבעי לאיתגורי בשוקי עבודה זרה, לא לאהנויי ולא לאתהנויי.

וכי קאמרינן חמשה בתי עבודה זרה קבועין, לאיסור שלשת ימים לפני אידיהן. אבל יום אידם גופיה, כל היכא דאיכא עבודה זרה אסור.

כפי שכתבנו, כפי הנראה השואלים היו בני אירופה שם היו מצוים ירידים אף בתקופת רב נטרונאי. ורב נטרונאי לא מהסס, הוא מפנה את הפסק התלמודי לשואליו, ואינו מחלק בין התקופות, לדעתו כעובדי עבודה זרה של אז כן עובדי עבודה זרה של היום, וגם איסור מסחר ב"יום אידם" קיים בזמן הזה כמו בתקופת חז"ל⁶⁰.

יש לשים לב לדבר חשוב, השאלה עליה נשאל רב נטרונאי היתה יחסית שולית מבחינת המשמעות הכלכלית שלה, הנושא הוא על "פעם אחת בשנה" בו "קובעים שווקים לשם עבודה זרה", ברי הוא שאף לאחר האיסור, לא היתה כאן אלא מניעת ריוח, אך לא מיטוט משענת הפרנסה, שכן אין להעלות על הדעת, שהשתתפות ביריד פעם אחת בשנה, יכלה להוות עמוד שדרה בסיסי לפרנסת הסוחרים.

2. מהפולמוס בימי רבינו גרשום ועד המאירי, והמציאות ההלכתית במאות הי"א – י"ד

במאה הי"א נשתנתה המציאות, ואיסור מסחר ביום אידם (שכפי שכתבנו לעיל 2א הוא שורשו של איסור המסחר ביריד) נהיה גורם משמעותי היכול להשפיע על אפשרות פרנסתם של הסוחרים שבין יהודי אשכנז, כיון שיום אידם של גויי אשכנז היה ברוב ימות השנה⁶¹, נמצא שמשמעות איסור המסחר ביום אידם היא שאסור לסחור עם הנוצרים רוב ימות השנה, וברור שמימוש האיסור היה ממוטט לחלוטין את המשענת הכלכלית של הסוחרים היהודים⁶², כפי הנראה הסוחרים היהודים

⁶⁰ דברי רב נטרונאי המקשר בין איסור מסחר ביום אידם שלטעמו זהו טעם איסור המסחר ביריד, אף שהמדובר ביריד שהיו גוברים בו מכס לעבודה זרה, ולכאורה אין צורך להזדקק כאן כלל לאיסור "יום אידם", ראויים לעיון והרחבה נוספת, ואין כאן המקום והיריעה, אך הדברים שכתבנו למעלה, שלדעתו איסור יום אידם קיים גם בזמן הזה עולים בוודאות מדבריו.

⁶¹ ראה בתשובת ר"ג להלן.

⁶² כמפורש בתשובתו להלן.

ניסו למצוא היתר בדבר ושאלו מורים שונים, ומתוך כך התעורר פולמוס בדבר, כפי שמעידה תשובת רבינו גרשום סימן כא:

וגם הורה לכם החבר שלא לישא וליתן באידיהן של גוים יום אידם כשמואל אמנם כי כן מפורש במסכת ע"ז, אבל בישראל נהגו לישא וליתן באידיהן של גוים ואין לנו לאסור עליהן. מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין לפי שפרנסתם תלויה בסחורתם ורוב ימות השנה יום אידם הם, כמו ששנינו אלו אידיהם או ימי הלידה או ימי המיתה, ונמצאת פרנסתם כלה אם לא ישאו ולא יתנו ביום אידם, והיו עוברין ונושאיין ונותנים במזיד וכו' עוד אין לנו לאסור עליהן, שבשעת הדחק יש לנו לסמוך אדר' יוחנן וכו' גויים שבחוצה לארץ לאו עובדי ע"ז אלא מנהג אבותיהם בידיהם. ואנן בחוצה לארץ, וכיון דאין עובדין ע"ז אין לנו לאסור שלא לישא וליתן ביום אידם וכיון דגויים שבחוצה לארץ אינן עובדין ע"ז אף על פי שעובדין אותה אינה נחשבת ע"ז. אבל ע"ז עצמה אסורה דתנן ע"ז של נכרי אסורה מיד בין נעבדת בין אינה נעבדת.

נסכם את העולה מהתשובה, כפי שמתואר בה פנו הסוחרים למורה שרבינו גרשום מכנהו 'החבר', החבר אסר להם כפי הדין המפורש בתלמוד שבגולה אסור לסחור בימי אידם של הגוים יום אחד. כשראו זאת הסוחרים לא נואשו ופנו לרבינו גרשום אולי ממנו תצמח הישועה, ואכן ר"ג החליט לגלות גישה פרגמטית יותר, והוא פסק להיתר משני טעמים:

א. כיון שהדבר בבחינת גזירה שאין הציבור יכולים לעמוד בה, שהרי אין לצפות שהיהודים ישמעו לנו במצב בו יהיו חסרי פרנסה, ומשכך חל הכלל של "מוטב שיהיו שוגגים ועל יהיו מזידיים".

ב. כאן מחדש רבינו גרשום חידוש גדול, לדעתו יש להקל משום שהגוים היום אינם עובדים עבודה זרה! הוא מסתמך על כלל תלמודי האומר "גוים שבחוצה לארץ לאו עובדי עבודת כוכבים הם, אלא מנהג אבותיהם בידיהם"⁶³, רבינו גרשום מוסיף על כך "וכיון שגוים שבחוצה לארץ אינם עובדים ע"ז אף על פי שעובדים אותה אינה נחשבת עבודה זרה", כלומר אין הכוונה של התלמוד שבפועל אינם עובדים ע"ז, אלא שגם כשעושים פעולות שאצל אבותיהם היו עבודות אלו פולחן אלילי, אצלם אין הדבר נחשב עבודה זרה.

יש לציין שהיתרו של רבינו גרשום מוגבל לחוצה לארץ בלבד כפי הכלל התלמודי, וכפי שכתב ר"ג "וואנן בחוצה לארץ", וכן שהיתר זה אינו מרווח אצלו אלא "שבשעת הדחק יש לנו לסמוך אדר' יוחנן" כלומר שאין היתרו אלא לשעת הדחק.

כמה עשרות שנים אחר כך, מה שהתיר רבינו גרשום כ"שעת הדחק" באשכנז, מתיר רש"י בצרפת בצורה מרווחת וכהיתר שלכתחילה, בצירוף טעם נוסף של היתר וכפי שכותב בעל ספר התרומה

⁶³ חולין יג, ב.

ופירוש רבינו שמואל בשם רבינו שלמה וכו' ואפילו אותן (ימי אידיהם) יש להתיר משום איבה או משום דקים ליה בגויה דלא אזיל ומודה⁶⁴.

רש"י כאן משתמש בטעם היתר חדש של איבה, ומלבד זה נוקט גם את היתרו של רבינו גרשום על הגוים בזמנינו, דברינו אלה הם על פי פרשנותו של הרא"ש⁶⁵, את טעמו השני של רש"י ש"קים ליה בגוי דלא אזיל ומודה", משום ש"עכשיו אין הגוים שבינינו עובדי כוכבים ולא אזלי ומודי⁶⁶ והשתא דחזינן דגוים שבח"ל לא אדוקי כלל אפי' ביום אידם יש להתיר". זהו ממש היתרו של ר"ג אך ההגבלה של שעת הדחק⁶⁷.

התירים אלו נכנסו אל תוך כתביהם של בעלי התוס' בצרפת⁶⁸, אך לעניינינו חשוב דווקא לצטט את אחד מגדולי אשכנז במאה הי"ג הלא הוא הראב"ה בו ההתירים נמצאים מפותחים ומורחבים בהרבה.

תניא (יג ע"א) הולכין ליריד של גויים ולוקחין מהן עבדים ושפחות ושדות וכו' מפני שהוא כמציל מידם. ובזמן הזה שאינם אדוקים כולי האי הקילו בכל דברים ואפילו ביום אידם מותר וכו' מפני האיבה. וכו' וכיון שלא יכלו לעמוד בה כולי האי באיזה דבר יקפיד הגוי, אין גוזרין גזירה על הציבור אלא א"כ רוב הציבור יכולין לעמוד בה והתירו לו הכל, ודכוותא השיב רבינו שלמה מ"כ שיותר משום איבה אפילו ביום אידם. וגם נראה שבימים קדמונים היו מזבחים לע"ז ביום אידם, אבל עתה נוהגין רק לאכול ולשתות ולחוג וגם היריד שבזמן הזה קבעום לריוח של עצמה ולא לשם ע"ז וכו'. וסמכין נמי אהא וכו' ר' חייא בר אבא א"ר יוחנן גוים שבחוצה לארץ לאו עובדי ע"ז נינהו אלא מנהג אבותיהם בידיהם, פירוש אפילו חזינן להו דפלחי, וכו' מיהו הך מיירי בימי הראשונים אבל בזמן הזה אפילו בארץ ישראל אינן אדוקין⁶⁹.

ננתח את דברי ראב"ה המעורבבים קימעא, הוא מביא בדבריו ארבעה! היתרים, א. מפני איבה (מקור רש"י). ב. אין גוזרים גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה. ג. הגוים כיום אין מזבחים לעבודה זרה ביום אידם, וגם ביריד לא נותנים מכס לעבודה זרה. ד. הגוים היום אינם אדוקים בע"ז, ואין זה נחשב עבודה זרה.

⁶⁴ הלכות עכו"ם סימן קלד.

⁶⁵ עבודה זרה א, א.

⁶⁶ כפי שעולה מדברי הגמ' בע"ז טעם האיסור לשאת ולתת עם הגוי בימי אידיו הוא משום שהגוי הולך ומודה לע"ז שלו על העסקה המוצלחת שקיים ובכך גורם הישראל שהגוי יודה לאלוהיו ועובר על "ושם אלוהים אחרים לא ישמע על פיך".

⁶⁷ יש לציין שמאידך יש בדברי רש"י התייחסות מחמירה מעט מדברי רבינו גרשם, שכן רש"י לא מפקיע מהגוים שבזמנו דיני עובדי ע"ז לגמרי כמו רבינו גרשום, אלא רק כלפי זה שאינם הולכים ומודים לאליליהם, שזהו טעם מקומי לגבי האיסור של "לפני אידיהם" ולא לשאר הדברים.

⁶⁸ ראה תוס' ע"ז ב, א ד"ה אסור התירים אלו מופיעים גם באור זרוע הל' עבודה זרה.

⁶⁹ ראב"ה תשובות וביאורי סוגיות סימן אלף נא.

הדברים מאלפים, משום שהראבי"ה בעצם נותן רק טעם חדש אחד, (הגויים אינם מזבחים לע"ז ביום אידם) שלא נמצא אצל רבינו גרשום ורש"י, אך גם את רוב הטעמים שלקח מדברי קודמיו, הוא מוסיף לשכללם, את הטעם של מוטב שיהיו שוגגין ולא יהיו מזידים - היתרו של רבינו גרשום, משדרג הראבי"ה לטעם של "אין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה!; ההבדל בינו לר"ג מאלף, רבינו גרשום מציג את זה כדיעבד, כדבר אסור שאין בידינו למחות עליו, ואילו אצל ראבי"ה מופיעים הדברים כהיתר לכתחילה!⁷⁰, את ההיתר המשותף לרבינו גרשום ורש"י שעובדי כוכבים בזה"ז אינם אדוקים בעבודה זרה, משדרג הראבי"ה להיתר לכתחילה בניגוד לרבינו גרשם שהשתמש בה רק לשעת הדחק, וכן השתמש בה אף לארץ ישראל, בניגוד לר"ג שהשתמש בה רק בחו"ל כפי הלשון בתלמוד.

דבר נוסף מצאנו בדברי הראבי"ה והוא הקישור לענין היריד, שבעוד שר"ג ורש"י לא עסקו ביריד, אלא בסתם מסחר ביום אידם, (למרות שאיסור מסחר ביום אידם הוא שורש איסור המסחר ביריד, כפי שכתבנו לעיל א-2, ומכך שדיון על "לפני אידיהן" ישפיע מידית גם על נושא היריד), אצל הראבי"ה בעקבות כל ההיתרים האלו הותר גם היריד.

סיכום ביניים:

דומה שאם ננסה לסכם בקצרה את העולה עד כה ניתן לומר כך, שכשהאיסור התלמודי מתנגש עם המציאות השלטת, ומאיים להפקיע את אפשרות הפרנסה, מתחיל פולמוס, אך דעת הפוסקים המרכזיים (ר"ג ורש"י) היא עם הצד המתיר, ההיתרים יורכבו מהיתרים עקרוניים (גויים שבא"י לאו עובדי ע"ז הם) והיתרים פרגמטיים (מוטב שיהיו שוגגים, איבה, אין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן יכולים לעמוד בה) כשמדור לדור יורחבו וישוכללו, בדור הראשון יודגשו יותר ההיתרים הפרגמטיים (כרבינו גרשום שנקט בעיקר את הטעם שמוטב שיהיו שוגגים, ואילו הטעם של גויים שבחו"ל לאו עובדי עכו"ם הם הופיע כטעם של שעת הדחק) אך לאחר מכן ההיתר העקרוני מודגש לא פחות (כפי שמצינו ברש"י ובראבי"ה שהעמידו את ההיתר של גויים שבא"י לאו עובדי עבודה זרה הם, כהיתר שלכתחילה).

כאנקדוטה יש לציין את דבריו של אחד מחכמי פרובנס בין שתי המאות הי"ג והי"ד הלא הוא המאירי:

על כל פנים אתה צריך לטרוח ולהביא היתרה מצד אחר שהרי בזמן הזה מנהג פשוט בכל הארצות לישא וליתן עם אותם שדרים ביניהם בכל דבר ובכל משא ומתן ואפילו ביום החג שלהם⁷¹.

כלומר בזמנו של המאירי כבר היה "מנהג פשוט בכל הארצות לישא וליתן עם אותם שדרים ביניהם בכל דבר" וכו', והתייחסותו של הפוסק הדגול לענין היא: לפיכך "אתה צריך לטרוח ולהביא היתרה

⁷⁰ אני מוכרח לציין, שמעולם לא מצאתי סגנון כזה של היתרים בדברי הפוסקים ראשונים ואחרונים, להיתר דבר שנאסר במשנה ובגמרא להדיא, בסוג היתר ש"אין הציבור יכולים לעמוד בה"!; לו היו אהרן חרינר ור' שאול ברלין (מהמאה ה-19) בקיאים יותר, הרי שהיו יכולים להשתמש בדברי ראבי"ה אלו, בשעת הפולמוס הגדול עם החת"ס.
⁷¹ מאירי ע"ז, ב.

מצד אחר, כאן המעגליות מגיעה לשיאה, ההכרח יצר את הפוסקים המתירים, המתירים יצרו את המנהג הפשוט להיתר, והמנהג הפשוט מהווה שוב סיבה לחפש היתר.

3. מימי הביניים לעת החדשה המוקדמת

ההיתרים שנקטו גדולי הראשונים הובאו כדבר פשוט ברא"ש⁷², ובטור⁷³, הן לגבי איסור מסחר בימי אידם⁷⁴, והן לגבי לסחור ביריד⁷⁵.

וכפי שמסכם הדברים הש"ך שם:

האידנא הכל שרי כמ"ש הרא"ש וטור ושאר פוסקים דלאו עובדי עבודת כוכבים הן... וכ"כ הב"ח ס"ס זה דהאידנא אין חוששין לשום דבר ונהגו היתר אף ביריד ביום אידם ואפילו נותנים מכס לכומרים⁷⁶.

למרות כל זאת, כותב הדרישה את הדברים הבאים:

ז"ל מורי ורבי (מהרש"ל בביאורו לטור) מכאן נראה לי דאיסור גמור לכולי עלמא לילך לאותן יריד טעותם כגון במדינות הללו זעמינ"א שמתקרבין לשם מרחוק ביום איד שלהם וכהאי גוונא והעולם סומכין איש אומרים שכתב הרא"ש לקמן וצ"ע עכ"ל⁷⁷.

דברי רבינו יונה שעליהם מסתמך מהרש"ל, הובאו לעיל⁷⁸, החידוש בדברי מהרש"ל הוא שהוא אינו מסכים לקבל את היתרם של הראשונים על הליכה ליריד גופא, למרות שעל מסחר ביום אידם שהותר בזמן הזה, לא מצינו שחלק מהרש"ל, ומדוע?

כפי הנראה המהרש"ל הסתמך יותר על ההיתרים הפרגמטיים של איבה או מוטב שיהיו שוגגים וכד', היתרים אלו לדעתו שייכים במסחר ביום אידם שם אכן עלולה להיות איבה או התמוטטות הפרנסה, אך באיסור הליכה ליריד לדעתו הדברים פחות שייכים, שכן ההליכה ליריד נדירה היא יותר ואין בה איבה וגם הנזק שכרוך בביטול ההשתתפות בו אינו כה גדול⁷⁹.

מתוך דברי מהרש"ל עולה שמנהג העולם היה להקל בזה, ולכן הוא מוצא להם לימוד זכות על פי דעת הי"א שברא"ש, טעמם של הי"א שברא"ש הוא משום שביטול הקניה ביריד היא דבר האבד והותר על פי התלמוד איסור היריד היכן שיש בו הפסד של דבר האבד, כפי הנראה לא היתה דעתו של המהרש"ל נוחה מהיתר זה, ולכן הוא סיים וכתב וצ"ע.

הדברים ראויים לשימת לב, כבר למעלה מחמש מאות שנה שהכל נוהגים היתר בדבר, ועדין מהרש"ל מפקפק בהיתר! ללמדך שכל היתר עקרוני (גוים בזמן הזה לאו עובדי עכו"ם הם) שנולד מתוך מצוקה מציאותית, יש בו מן היסודות הרעועים ולכן כשיגיע פוסק חריף ועצמאי כמהרש"ל,

⁷² ע"ז פרק א סימנים א, יב.

⁷³ יורה דעה סימנים קמח-קמט.

⁷⁴ רא"ש שם א, א. טור שם סימן קמח.

⁷⁵ ראש שם א, יב. טור שם סימן קמט.

⁷⁶ ש"ך יו"ד קמט ס"ק ז.

⁷⁷ הדרישה מסביר את דברי המהרש"ל, שזעמינ"א הוא מקום אצל לאדמי"ר שמתקבצים מכמה מקומות לשם מרחוק ביום איד שלהם. וכוונתו ליריד שהיה אצל העיר לודמיר במערב אוקראינה.

⁷⁸ עמ' 2.

⁷⁹ יש לציין שפשטות דברי ראבי"ה שהובאו לעיל עמ' 13, נראה שאף ביריד שייכים הטעמים הפרגמטיים של איבה וגזירה שאין הציבור יכולים לעמוד בה, וקצרה היריעה לנתח את המחלוקת הזו.

ששיטתו היא "להביא כל הדיעות, בין הקדמונים, בין האחרונים, ולא לישא פנים לשום מחבר"⁸⁰ כי "מימות רבינא ורב אשי אין קבלה לפסוק כאחד מן הגאונים, או מן האחרונים. אלא מי שיכשרו דבריו, להיותן מיוסדים במופת חותך על פי התלמוד והירושלמי ותוספתא, במקום שאין הכרע בתלמוד"⁸¹. אזי היתר זה יכול להתמוטט כשאנו "מיוסד במופת חותך על פי התלמוד". אך כפי שחזרנו מספר פעמים במאמר זה, גם הפוסק החרוף והעצמאי, לא יכל לאסור את שהכל נהגו בו היתר, ומשלא מצא חן בעיניו היתרם של ראשונים, ניסה למצוא היתר מקומי לדבר על פי דעת הי"א שברא"ש, אף שגם היתר זה לא היה מהחביבים עליו.

בבילוגרפיה

ספרות מקור

תלמוד בבלי, מסכת עבודה זרה, עוז והדר תש"ע.
תלמוד ירושלמי, מסכת עבודה זרה, ירושלים תרצ"T
טור, יורה דעה ב, דפוס ארגאלבראנד, ורשא תרכ"ה.
משניות זרעים ב. זכר חנוך, הוצאת וגשל ירושלים תשנ"ט.
ר' אליעזר אשכנזי, מעשי ה', מהדורת מרכז הספר, ירושלים תשס"ה
תשובות רב נטרונאי גאון, ירחמיאל ברודי, מכון אופק, ירושלים תשנ"ד.
תשובות רבינו גרשם מאור הגולה, שלמה אידלברג (מהדיר) בצירוף מבוא הערות וביאורים. ניו יורק, תשט"ז.
ר' ברוך בן ר' יצחק, ספר התרומה, ורשה תרנ"ז.
תשובות ראב"ה, דוד דבילצקי, ירושלים תשס"ה.
בית הבחירה למאירי, אברהם סופר, ירושלים תש"ט.

ספרות מחקר

יעקב לוי, מילון עברי גרמני, כרך ב, ברלין 1819.
אליעזר בן יהודה, מילון הלשון העברית, כרך ד, ירושלים תרע"ג.
קרויס שמואל, "מימי שלטון רומא בארץ" מתוך ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה", תמוז תרצ"ו עמ' 14
זאב ספראי, הירידים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, מתוך מאסף ציון תשמד, עמ' 139.

⁸⁰ יש"ש הקדמה לבבא קמא.

⁸¹ יש"ש שם.

אפרים קליימן, "היריד בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד – האמנם מוסד מלאכותי ומיותר?," מתוך מאסף ציון תשמ"ו, עמ' 471.

עמנואל פרידהיים, עיון ריאלי היסטורי מחודש במשנה הראשונה דפרק לפני אידיהן, מתוך מאסף ציון תשסו עמ' 273.

Pausanias, 10, 32, 15 (translated by W.H.S. Jones LCL, pp. 562-563).

א. א. אורבך, הלכות עבודה זרה, והמציאות הארכיאולוגית ההיסטורית במאה השניה ובמאה השלישית, בתוך מחקרים בתולדות ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עורך ישעיהו גפני, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים 1994.

עמנואל פרידהיים, החגים הציבוריים שבמשנה עבודה זרה א, ב והמציאות התרבותית בארץ-ישראל וסביבותיה בימי המשנה והתלמוד. בד"ד, עמ' 47 רמת גן תשס"ד.

טשרנא "לתולדות החינוך בישראל בתקופת גאוני בבל", התקופה 1923.

מ' בר, אמוראי בבל – פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן תשמ"ב.

